

A „kényszerpuritanizmustól” a fogyasztási kényszerig*

Az elmúlt évtizedekben egyre népszerűbbé váltak a mindennapi élettel, a fogyasztással kapcsolatos társadalomtörténeti, szociológiai, pszichológiai és mikrotörténeti kutatások. Ebbe a tudományos irányzatba sorolhatók a divattal, öltözködéssel foglalkozó tanulmányok, így Valuch Tibor könyve is. A hazai viselettörténeti szakirodalomban a városi ruházatkodásról és divatról eddig nem született a 20. század második felére vonatkozó alapos, tudományos igényű munka (F. Dózsa Katalin, Zsolt Péter, Ferencziné Sedlmayer Krisztina rövidebb tanulmányait leszámítva), miközben a falusi társadalmak korabeli öltözködésének feldolgozását a néprajzos kutatók már jó ideje elkezdték, eredményeiket gazdagon publikálták (Fél Edit, Flórián Márta, Fülemile Ágnes, Lackner Mónika). Valuch Tibor e hiány pótlására kezdte meg kutatásait és írta meg művét. Számomra mint viselettörténettel foglalkozó művészettörténész számára igazi kihívás e munka elemzése. Bármilyen alapos legyen is két külön, mégis rokon diszciplínához tartozó kutató, ugyanazt a témát másképpen ragadja meg, másképpen elemzi, értelmezi, illetőleg sokszor eleve eltérő forrásokhoz nyúl.

A szerző a történetírás hagyományos forrásaira támaszkodik: a levéltári anyagokra (például a Belkereskedelmi Minisztérium irataira), az áruellátásról, a fogyasztásról, a ruházati ellátottságról készült statisztikákra, a kereskedelmi vállalatok beszámoló jelentéseire, a hagyatéki leltárakra, illetve a háztartási tanácsadókra, a női magazinokra, a divatlapokra és a korabeli, valamint az azóta megjelent, elsősorban magyar nyelvű szakirodalomra. A korszak mindennapjait megidéző képi anyagot azonban, amely bemutatja az öltözködést a divattól a praktikuson át az ódivatúig, nem kezeli elsődleges forrásként; hasonlóképpen kívül esik érdeklődésén a magyarországi múzeumokban egyre nagyobb számban gyűlő korabeli tárgyi anyag is. Mindez azonban nem von le a munka értékéből, hiszen a szerző még az előszóban figyelmeztet minket: „Bizonyára lesznek olyan olvasók is, akiknek csalódást fog okozni a könyv, mert amit a kezükben tartanak, az nem a klasszikus, illetve művészettörténeti értelemben vett divattörténet. Nem is ez volt a célom, hanem az 1945 utáni magyarországi öltözködés (társadalom)történeti áttekintése.” Divatról társadalmi, szociológiai aspektusból írni nem új dolog (lásd például Georg Simmel, Roland Barthes, Klaniczay Gábor–

* Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Corvina Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2004. 116 p.

S. Nagy Katalin, Zsolt Péter írásait), azonban Valuch könyve elsősorban az öltözködés- és ruházatkodási szokások történetéről szól, s nem a divatról. A címben szereplő *lóden* és *miniszoknya* szavak hallatán önkéntelenül is az 1950-es, 1960-as évek divatjára asszociálunk. Ez ellentmond az elsősorban társadalomtudományos nézőpontnak és annak is, hogy a könyv egészen a rendszerváltásig követi nyomon az öltözködés változását, sőt befejezésként a nyolcvanas évek végétől bekövetkezett folyamatokat is vizsgálja.

Lehet a címválasztásban némi marketingfogás, hiszen *A lódentől a miniszoknyáig* jobban felkelti az olvasó érdeklődését és jobban is hangzik, mint az, hogy *A 20. század második felének Magyarországi öltözködéstörténete*. És ma is viselünk miniszoknyát. Abban azonban mégis egyetérthetünk, hogy a 20. század végének öltözködését inkább fémjelzik a *cyberpunk*, a *franchise rendszer* és a *globalizáció* kifejezések, vagy éppenséggel maga a nadrag, mint a miniszoknya.

A könyv felépítésének, szerkezetének, tartalmának megértéséhez ismernünk kell Valuch Tibor témával kapcsolatos alapbeállítottságát és a kutatás során megfogalmazott kérdéseit. A „könnyed divatvonalak, a divattrendek, a divatváltozások” vizsgálatától elzárkózó szerző az öltözködési kultúra, a viselkedési szokások, a társadalmi normák, elvárások módosulásait, a fogyasztói tudat megerősödését, a ruházati ellátottság színvonalának és minőségének változásait, valamint az intézményrendszer működését és fokozatos piacosodását igyekszik nyomon követni. A kutatás indulásakor ilyen kérdéseket vetett fel: „Mikor, mit és miért pont azt viselték a különböző társadalmi csoportok tagjai? Milyen szerepe volt a divatnak és az öltözködésnek a második világháború befejeződését követő évtizedek magyar hétköznapijaiban? Hogyan változtak az egyes emberek és társadalmi csoportok öltözködési szokásai? Miként alakult a ruházati ellátottság? Mi jellemezte a ruházati fogyasztást a szocialista korszak évtizedeiben?”

A kérdések láttán joggal merülhet fel az olvasóban: vajon arra, hogy milyen szerepe volt a divatnak és az öltözködésnek a második világháború befejeződését követő évtizedek magyar hétköznapijaiban, megfelelhetünk-e a korábbi, valamint a nyugat-európai divat ismerete és ezeknek tudományos igényű összehasonlítása nélkül? Megérthetjük-e az öltözködés változásait, a divatdiktálás–követés–lemaradás társadalmi, időbeli és térbeli szerkezetét az aktuális divat pontos ismerete nélkül? Megelégedhetünk-e a kereskedelmi ellátottságról, fogyasztásról szóló jelentések, a posztumusz felvett hagyatéki leltárak vizsgálatával, a korabeli nőknek szóló tanácsadók szövegének citálásával?

A bevezetésben *Az öltözködésről és divatról általában* című alfejezetet az anyag rendszerezésének egyik legnehezebb feladata követi: az 1945 utáni magyarországi öltözködéstörténet korszakhatárainak meghatározása. A szerző először azt a négy fordulópontot jelölte meg, amelyek szerint az adott periódusban a társadalomban, a politikában, a szokásokban, a mentalitásban alapvető változásokat indítottak el. Ez nem idegen a viselettörténettől, hiszen az egyes korszakok váltakozva kapcsolódnak történelmi dátumokhoz, királyok uralkodásához, egy-egy divatos sziluett vagy ruhadarab megjelenéséhez, virágzásához és elmúlásához. A Valuch Tibor által megnevezett fordulópontok: az 1940–1950-es évek fordulója, mikor a két világháború közötti normákat a kényszerpuritánság váltja föl; az 1950-es évek közepén a normalitáshoz való fokozatos visszatérés; 1968, amikor egyre szélesebb körben érezhető az ifjúsági szubkultúrák életmódra, mentalitásra és öltözködésre gyakorolt hatása; végül az 1980-as évek első fele–középe, amikortól felgyorsult a piacodosás és a társadalom differenciálódása. A köztes időszakot, a „hosszú” hetvenes éveket a trendek követése, a magánszektor kialakulása, a presztízs fogyasztás jellemezte. Az 1980-as évek közepétől napjainkig tartó periódus a „piackonformmá” válás időszaka, melyet a divatstílusok gyors váltakozása és együttélése fémjelvez.

A viselettörténeti stíluskorszakok meghatározásánál ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy egyes divatok nem kötődnek feltétlenül politikai és gazdaságtörténeti fordulópontokhoz. A 20. század viselettörténetében az évtizedenkénti felosztás és bemutatás általános gyakorlat, a korszakhatárok mégis gyakran esnek köztes évekre. Az 1940-es évek divatja, az anyaghiány okozta nehézségek mellett is, 1947-ig egységesnek tűnik. Ekkor következik be a változás a Christian Dior által népszerűsített *New Look*kal (Carmel Snow, az amerikai *Harper's Bazaar* szerkesztője használta ezt a kifejezést Dior 1947. február 12-i első divatbemutatójának kollekciójával kapcsolatban, s a viselettörténeti szakirodalom átvette). A nyugat-európai divattörténettel szemben azonban Magyarországon lehet korszakhatár 1949–1950, mert ezután a hazai pártvezetés által diktált kényszerpuritanizmus, a hagyományos divatkép eltörlését célzó gazdasági, politikai változások alapjaiban módosították a magyar divat intézményi rendszerét és az öltözködési gyakorlatot. Újabb köztes periódust jelentenek az 1956-ot követő évek, mikor újra elfogadottá vált a divatozás, újraéledt a divatterjesztés rendszere; a divatvonalak szempontjából azonban nem történt lényeges formai változás. Az 1960-as évek bakfisviselete, az 1964-ben Mary Quant, majd 1965-ben André Courrèges nevével fémjelzett miniszoknya nemcsak

Nyugat-Európában forradalmasította az öltözködést, hanem hazánkban is. 1968 más-más okból mind a kapitalista, mind a szocialista blokkban fordulópont. Az antidivat jelensége Európa-szerzte meghatározóvá vált. Az 1970-es évek vonzalma a távoli, egzotikus tájak kultúrája, illetve az egyes országok népművészete iránt romantikus nőideált teremtett, egy időben a korszakban kibontakozó unisex divattal. Mivel ebben az időszakban teljesen elfogadottá vált a divatkövetés, a magyar divatipar (Ruhaipari Tervező Vállalat, majd Divattervező Vállalat, később Magyar Divatintézet) szakemberei jelen voltak a nemzetközi trendek kialakításánál, így az egyetemes és a hazai divattörténeti korszakok ettől kezdve egybeestek. Szerintem nem indokolt a nyolcvanas évek szétválasztása. Az 1990-es években megváltozott piaci helyzet, a hazai textil- és ruhaipar teljes összeomlása más alapon ugyan, de párhuzamos a nyugat-európai divatipar, a nagy divatházak válságával. Formai vonatkozásban mindkét területen jellemző volt a stíluspluralizmus és a szubkultúrák öltözködésének integrálása a fő divatirányzatokba.

A *második világháború utáni esztendőkről* szóló fejezet két részre tagolódik: a városi öltözködés, a ruházati ellátás és a divat, illetve a falusi öltözködés jellegzetességeinek bemutatására. Az első rész az *Asszonyok*, majd a *Nők Lapja* című hetilap tudósításaira, Simon Blanka *Házi mindentudója*ra, hagyatéki leltárakra és a *Magyar Statisztikai Szemle* kimutatásaira épül. E forrásokból megismerhetjük a korabeli öltözködési előírásokat, az egyes napszakokban és alkalmakkor hordott ruhadarabokat. Tudomást szerezhetünk a háború előtti szokások konzerválódásáról, a romeltakarítás és az újjáépítés nehézségeiről, melyek a ruházkodási és egyéb fogyasztási cikkek beszerzésére is hatottak. Különleges figyelmet szentel a szerző a falusi öltözködés változásainak bemutatására. A városi öltözködés megfelelő ruhadarabjainak felsorolásához hasonlóan Valuch nemenként, korosztályonként, alkalom szerint sorra veszi a viselet egyes elemeit. A 20. század második felében folyamatosan zajló „kivetkőzést” az igen gazdag és sokrétű néprajzi szakirodalom alapján mutatja be.

Az *„ötvenes” évek*, azaz a szerző elnevezésével a „lódenkor” ideálja a munkásnő és a munkás férfi. Nem is akármilyen munkás, hanem a sztahanovista dolgozó. A munkásság és a divat fogalma nehezen összeegyeztethető. A divat sosem alulról építkezik, a divatot diktálók nem kérdezik, hogy a tömegeknek mi tetszene, mire lenne szüksége. A divat a legfelsőbb, leggazdagabb körök kiváltsága. Ebben a korszakban tehát nincs divat, de nem is lehet a rendszer sajátosságából adódóan. Az *öltözködés és divat „államosítása”, A kereskedelem és a ruházati ellátás*

az ötvenek években, A ruházkodás és a ruházati ellátottság néhány jellemzője című fejezetek ennek az időszaknak a politikai, társadalmi, gazdasági és kereskedelmi viszonyait mutatják be az öltözködés tükrében. Az „ötvenes évek” magyarországi viseletét a lódenkabát, az overál, a micisapka, a kötényruha, az anonim tervezők és az áruhiány jellemezte. Az uniformizálódás hátterében a politikai akarat és ideológia, az alacsony jövedelmek és az áruhiány állt. A Belkereskedelmi Minisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal idevonatkozó jelentéseiből idézett adatokkal a ruházati ellátottság és a lakossági fogyasztás különleges hangsúlyt kap a szövegben. S habár az, hogy éves jövedelmükből egyes csoportok milyen százalékban költenek ruházkodásra, kevésbé informatív az utókor számára, annál inkább érdekesek azok a kimutatások, melyekből kiderül, hogy egy-egy kategóriába tartozó család milyen időközönként milyen ruhadarabot vásárolhatott. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a statisztikák, számadatok mellett a szerző figyelmet fordított az újonnan kiépülő kereskedelmi hálózatok, különböző divattal, ruházattal foglalkozó egységek számba vételére, név szerinti felsorolására.

Külön fejezet foglalkozik a falusi társadalom helyzetével, öltözködésével. A falu ruházkodása szempontjából kevésbé szembeötlő a teljes ipari, kereskedelmi, gazdasági átalakulás. A szokásokon alapuló öltözködési szabályok a korszakban nem változtak jelentős mértékben. Az áruhiányt kompenzálандó a falusiak körében újra előtérbe került az önellátás.

A Kádár korszak első évtizede 1957–1968 című fejezet a városi öltözködés normalizálódásáról, a divat szerepének elismeréséről, az ellátás differenciálódásáról (a szalonmunkától a finomkonfekción át a szükségleti cikkek hiányáig), a vásárló kedv lassú, de fokozatos megélénküléséről, a jövedelmi csoportok közötti növekvő különbségekről, a hétköznapi és ünnepnapi öltözködés jellemző darabjairól, valamint a falvak „kivetkőzéséről” számol be. A korszak öltözködésének formai bemutatásához elsősorban divatlapokból vett idézeteket, a ruhadarabok számba vételéhez, az öltözködési normák leírásához a korabeli divatról szóló kiadványokat és a nőknek szóló tanácsadó kiadványokat használta a szerző. A fogyasztás, az ellátottság, a kereskedelem adatait a korszakban készült statisztikák, a Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főigazgatóságának jelentései, a különböző megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak iratanyaga és egy 1965-os reprezentatív felmérés publikált adatai alapján rekonstruálta. (Mártonffy Sándor–Marczell Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextíliákkal való ellátottság*. Belkereskedelmi Kutató Intézet Dokumentációs Szolgálat, 54. sz. Budapest, 1965.)

1956–1957-re megszűnni látszanak a korábbi ideológiai kötöttségek. A divatlapok (*Ez a divat*, az 1961-ban induló *Pesti Divat*) Párizsból, Rómából, Londonból tudósítottak a divatházak modelljeiről, bemutatóiról, s az utcán látható divatról. Az aktuális újdonságok, egy-egy divatvonal hazai megjelenése, annak fogadtatása és az itthoni öltözködésben való adaptálása sajnos nem tartoznak a könyv fő témái közé. A miniszoknya kapcsán szerepel ugyan idézet Uresch Zsuzsának a Magyar Nők Országos Tanácsa által 1978-ban *A korszerű divat* címmel kiadott könyvéből, de ez szerintem korántsem tükrözi híven az 1960-as évek második felének öltözködési gyakorlatát.

Ebben az időszakban kezdődött a több termékcsoportot forgalmazó áruházak építése, ekkor jelentek meg a luxuscikkekre szakosodó üzletek is (például a Luxus Áruház). Az áruhiány következtében a legális kereskedelem mellett igen élénk forgalmat bonyolított le a folyamatosan létező feketepiac. A korszakra jellemző ruházati ellátottság fontos összetevői a „csomag”-ból származó ruhák, illetve a házilag vagy varrónő által előállított darabok. Az öltözködési tanácsokban a korszerű divat szlogenje mögött elsősorban a praktikus, nem a legutolsó divatot követő, variálható ruhadarabok beszerzésére ösztönözték a csinosan öltözködni vágyó asszonyokat. A korra jellemző, a különböző napszakokban és alkalmakkor viselt ruhákról részletes listát közöl a szerző.

A legtekintélyesebb anyag *A „hosszú” hetvenes évek* fejezethez gyűlt össze, hiszen a hosszú hetvenes évek magukba foglalják az 1968-tól a nyolcvanas évekig ívelő mozgalmas korszakot. Ezen időszak sajátosságait figyelembe véve Valuch Tibor változtatott az addigi fejezeti struktúrán. Az 1970–1980-as évek öltözködésének általános leírását megelőzi a *Fogyasztás és ruházzkodás 1968 után* című rész, amelyben elsődleges szerepet kap a „fogyasztói szocializmus” bemutatása. Ehhez korabeli és a nemrégiben megjelent elemzéseket, statisztikai adatsorokat és divatlapokból vett idézeteket használt a szerző, amelyek a fogyasztással, az életszínvonal-növekedés és a ruházati forgalom összefüggésével foglalkoznak, valamint a divatváltozások közgazdasági hatásait tanulmányozzák. A politikai közbeszédben az áruhiány megoldása helyett az életszínvonal javítása került a középpontba. Fontosnak tartották a vásárlók tájékoztatását, a divattal kapcsolatos információk terjesztését, a reklámot. A ruházati ellátás javításának lehetőségét a széles körben végzett piackutatásban, az igények, a népesség koronkénti megoszlásának felmérésében látták.

A korszakban a ruházzkodás, az autóval együtt, a jólét egyik elsődleges szimbólumává vált. Hirdette tulajdonosáról, hogy ő is fogyasztó, ami

ekkora már nem megvetendő kispolgári tulajdonság, hanem vágyott ideál lett. A kurrens cikketek egyrészt a korban tömegessé vált turizmus keretében tett külföldi utakon szerezték be, másrészt bővült a kínálat a „hosszú hetvenes években” nyíló maszek butikok révén is. Találunk felsorolást a korabeli budapesti exkluzív termékekre specializálódott állami üzletekről is, noha nem a teljesség igényével, hiszen a korszak divatosan öltözködő nője számára fogalommmá vált OKISZ Labor Divat Boutique, a Divattervező Vállalat boltja és a Budapest Divatszalon kimaradt.

Külön rész foglalkozik az ellátással, a kereskedelemmel, az áruházzal. Itt a korszakhatárt kitágítva a hetvenes–nyolcvanas években önállóso-
dó magyar divatipar sajátosságait mutatja be a szerző, a magyarorszá-
gi farmergyártás és farmerimport kereskedelmétől a ruhavarratásig.

Az öltözködés és a divat változásai című fejezetben valóban jelentős szerepet kap a divat. Szó esik a miniszoknya és a farmer viselésének szim-
bolikus szerepéről, a különböző divatkövetési magatartásokról (a szub-
kultúrák divatjáról), a divattanácsadók által súlykolt jólápoltság és össz-
hang fontosságáról.

Külön fejezet foglalkozik a hétköznapi és ünnepek öltözködésével. A rítusok gazdag irodalma tálcán kínálja az összehasonlítás lehetőséget.

A falusi öltözködés sajátosságainak elemzéséhez forrásként Péterben-
cze Anikó, Jávor Kata, Gergely Katalin és Kapros Márta kutatásai szol-
gáltak. A hetvenes évekre a „kivetkezés” és a városi divatminták lassú
követése általánossá vált. Ennek megfelelően alakultak át a leltárba vett
ruhatárok összeállításai. Az egyes korosztályokban, illetve az ünnepna-
pokon megőrzött „hagyományos viselet” alapanyagai és az egyes ruha-
darabok presztízse megváltozott. A hetvenes–nyolcvanas években falun
is megjelent a fogyasztási verseny, amely a leglátványosabban a gyere-
kek öltöztetésében nyilvánult meg. Majd a nyolcvanas évek végétől a
hagyományörzés igénye újra felértékelte a falusi öltözködés egyes da-
rabjait, ami kihatott a „tradicionális viselet” általános megítélésére is.

Az utolsó fejezet kitekintés: a divatban, a ruházzkodásban, a fogyasz-
tásban a nyolcvanas évek második felétől bekövetkezett általános átala-
kulási folyamatok felvázolása. Valuch Tibor a korszakot a stílusplura-
lizmussal, a csoportdivatokkal, a second-hand ruházat széles körű
terjedésével, az újjgazdag- és menedzserstílussal, a jogginggal, az egyen-
lőtlenségek növekedésével, valamint a magyar textilipar és állami divat-
ipar összeomlásával jellemzi.

Valuch Tibor könyve a 20. század második felével foglalkozó társa-
dalomtörténeti szakirodalom egyik hiánypótló műve, de viselettörténe-
ti, divattörténeti vonatkozásban is régen várt kutatásokat összegez. Mun-

kájában egyedül a szöveget kísérő képanyagban, valamint a ruházati és divat-szakkifejezések jegyzékében érzek némi hiányosságot. Mivel a könyv nemcsak szakmai közönségnek készült, a kordokumentumként is szolgáló fényképek megkönnyíthetnék az írott információk befogadását. A kiadványban szereplő képek egy része azonban inkább csak illusztráció, és nem tartozik az elemzett források körébe. Bővebb felirattal talán érdemes lett volna megindokolni bizonyos fotók helyét és kiválasztását, még akkor is, ha azok önmagukban is sokat árulnak el egy adott korszak divatideáljának ábrázolási sémájáról.

A történelemszociológia nem képfüggő. Mégis úgy gondolom, hogy egy olyan témában, mint az öltözködés, a tárgykultúra vagy az építészet, a képeknek komoly forrásértékük van. A belkereskedelmi jelentések, statisztikai adatok, divattanácsadók, divatlapok leírásait, számadatait a korszakban készült fotókról leolvasható információk hasznosan egészíthetnék ki. A nyugat-európai és a hazai divatlapok modelljei, a jövedelmük, a munkájuk, vagy a divatkövetés szerint tagolt társadalmi csoportok egyes tagjairól készült képek összehasonlítása ugyanolyan tanulságos, mint az írásos források elemzése, vagy e két forrás típus összevetése.

Figyelemreméltó vállalkozás a szerző részéről, hogy számba veszi *A könyvben előforduló fontosabb ruházati és divat-szakkifejezéseket*. A jegyzéket azonban érdemes volna tovább bővíteni. Ha megmagyarázzuk, mi a *ballon*, a *bársony*, ejtsünk szót a szintén a könyvben szereplő *goldsol* kombinéről, *kamgarn* öltönyről, *gojzer* varrott cipőről vagy *panofix* bundáról. Amennyire a hétköznapi ember nem tudja, mi a *berliner kendő* vagy a *lajbi* vagy a *kecele*, annyira nem mondanak számára sokat a *dorco*, a *twist* pulóver, a *regatta* cipő, *mikádó* vagy a *pepi* kifejezések sem.

Mindezzel együtt csak üdvözölni lehet, hogy Valuch Tibor társadalomtörténészként vállalta a könyvben feldolgozott gazdag forrásanyag felkutatását, rendszerezését, s társadalomtudományi igénnyel megírta a korszak divattal átitatott öltözködéstörténetét.

Simonovics Ildikó